

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.5.5

Ellina Voinova

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0885-0635>

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Ukraine

FURTHER DEVELOPMENT OF E-DEMOCRACY IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY AS A POLITICAL NATION

Елліна Войнова

Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського, Україна

ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК Е-ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

The main scientific approaches to the development of e-democracy in Ukraine and their changes in modern times are evaluated. Three stages of the development of this process (author's periodization) and the main events and regulatory legal basis of each of them are defined. It is shown that the first stage is the maturation of a liberal type of democracy; the second is the transition to a participatory type of democracy; the third, which continues to this day, is the stage of formation of a deliberative type of democracy. It is substantiated that each of the specified stages is not a static socio-political platform, but a dynamic transformation from one type of political participation and communication to another, which, on the one hand, is connected with fundamental democratic changes in the political sphere of public life in Ukraine, and on the other hand, it affects these changes. It was determined that the improvement of the instrumental structure of e-governance was foreseen in the measures to create the electronic information system "Electronic Government", which was supposed to ensure the information interaction of executive power bodies with each other, with citizens and legal entities based on modern information technologies. It is noted that the Revolution of Dignity recorded the transition of Ukrainian society to the phase of network society characteristic of developed countries, in which electronic democracy acts as an effective way of political participation.

It is substantiated that as a result of the implementation of the functions of political communication and social structuring due to the effective use of e-democracy tools, the formation of the public sphere in Ukraine has come closer to the defined goal – the consolidation of Ukrainian society as a political nation.

Keywords: e-democracy, democratization, political participation, political communication, network society, consolidation, political nation.

На початку третьої декади XXI століття наукові підходи до оцінки перспектив електронної демократії зазнають сутнісних змін. Праксеологічні акценти зміщуються від розгляду завдань щодо розвитку нових інструментів до розробки рекомендацій щодо підвищення ефективності вже існуючих інструментів е-демократії. Так, в останніх рекомендаціях європейських інституцій наголошується, що е-демократія має бути зосереджена на людині, а не на технології, та базуватися на демократичних, людських, соціальних, етичних і культурних цінностях суспільства, в якому вона реалізується¹. Таким чином, аксіологічний підхід набуває у дослідженні е-демократії пріоритетного значення.

¹ European Committee on Democracy and Governance (2020). *E-Democracy Handbook* <<https://rm.coe.int/11th-cddg-session-10-11-september-2020-e-democracy-handbook/16809f5a72>> (2020, April, 19).

Але в українському суспільно-політичному і науковому дискурсах поки що домінує інструменталістське ставлення до електронної демократії. Зосереджуючись на потенціалі електронної участі, вітчизняні експерти та вчені залишають поза увагою деліберативні можливості е-демократії, а ефективність е-демократії у цілому оцінюють лише за фактом утворення певного інструменту. Можна констатувати, що такий підхід є характерним для прибічників ліберального типу, які фокусуються на процедурах прийняття політичних рішень, та для апологетів партисипаторного типу, котрі насамперед звертають увагу на те, яким чином держава виконує завдання щодо гарантування права на участь у веденні державних справ, не приділяючи особливої уваги ціннісному вмісту процесів такої участі та, як наслідок, прийнятих рішень.

Інструменталістські підходи, які були характерними для первинного етапу оцінки е-демократії, проявляються і у процесі аналізу розвитку електронної демократії в Україні.

У той же час методи інформаційно-технологічного детермінізму та контент-аналізу нормативно-правових актів і даних емпіричних досліджень, втім, акцентуються на ціннісних аспектах проблеми впливу ІКТ на демократичні процеси, розглядаючи їх у широкому соціально-політичному контексті.

Ґрунтуючись на такому комплексному системному підході до дослідження електронної демократії, дисертантка пропонує виділяти три етапи еволюції е-демократії в Україні. Перший етап – визрівання ліберального типу демократії. Другий етап – перехід до партисипаторного типу демократії. Третій етап – становлення деліберативного типу демократії. При цьому кожен з означених етапів являє собою не статичну суспільно-політичну платформу, а динамічну трансформацію від одного типу політичної партисипації та комунікації до іншої, яка, з одного боку пов'язана з кардинальними демократичними змінами у політичній сфері суспільного життя в Україні, а, з іншого, – впливає на ці зміни.

Електронна демократія з'являється та зростає тільки на ґрунті демократичної взаємодії політичної та медіа-систем. Це зауваження є особливо актуальним для її аксіологічної оцінки. Вивчаючи закономірності трансформаційних процесів у Центральній та Східній Європі, А. Хестер і Л. Рейнболд зробили висновок, що медіа-система, як і соціальна система взагалі, проходить три більш чи менш окреслені фази: відчуження і руйнування попередніх систем цінностей, пошук політичного та екомічного векторів подальшого розвитку, конструктивна еволюція стосовно попереднього досвіду¹. Втім, в Україні означені зміни мали свою специфіку, які суттєво вплинули на роль медіа у розвитку демократичних процесів.

Процес демократизації у комунікаційному полі нашої країни розпочався з декларацій про демократичну орієнтацію, свободу слова, друку і був означений руйнацією тоталітарної моделі, наповненням суспільно-політичного дискурсу національно-демократичними ідеями. Одним з факторів, що позитивно вплинув на демократизацію суспільно-політичного життя в Україні, як зазначає А. Костирев, можна вважати диференціацію джерел інформації внаслідок збільшення їх кількості та тематичної різноплановості. Диференціація інформаційного простору відбувалась не лише по вертикалі, тобто за віссю власності (державні, громадські, партійні, комерційні, приватні), а й по горизонталі, оскільки різні видання стали конкурувати між собою. Зростання вільної преси в Україні зруйнувало догматичні традиції². Диференціація інформаційного простору та руйнація ідеологічної одностайності стали підґрунтям для зростання плюралізму – необхідної умови становлення ліберального типу демократії.

Це стало відображенням ключового аксіологічного протиріччя, коли ліберальним цінностям та обумовленій ними тенденції до розвитку плюралізму в Україні протистояли атавізм авторитарного етатизму та тенденції до централізації влади, в тому числі у інформаційному просторі. Новостворені державні структури почали активно використовувати ЗМІ для формування громадської думки вже на етапі підготовки першого всеукраїнського референдуму. Відтоді міцне поєднання етатизму з національною самоідентифікацією (державність + незалежність) постають провідними чинниками, що визначають функціонування українських ЗМІ по всіх «засоби-цінність», а також визначають проблематику взаємодії мас-медіа з владою у деліберативному аспекті. На цьому етапі саме держава

¹ Hester, A., Reynbold, L. E. (1991). *Freedom: The mass media in Eastern and Central Europe*. Georgia: The University of Georgia, 17-23.

² Костирев, А. Г. (2003). Роль засобів масової інформації в процесі демократичного розвитку суспільства: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Київ: Київський Національний університет імені Тараса Шевченка.

ініціювала демократизацію ЗМІ, а критика з боку мас-медіа була спрямована в основному проти минулого радянського режиму. Вкупі з економічною кризою це створило передумови для посилення адміністративно-авторитарних тенденцій. За часів президенства Л. Кучми стали регулярними намагання структур виконавчої влади різних рівнів приборкати ЗМІ, використати їх для маніпулювання громадською думкою, не допустити розповсюдження опозиційних поглядів. Аналіз тенденцій розвитку відносин між владою, засобами масової інформації, їх власниками та громадськістю свідчить, що застосування ліберально-ринкових інструментів для трансформації тоталітарної моделі не змогло повною мірою забезпечити виконання українськими засобами масової інформації функцій ефективного каналу політичної комунікації. З точки зору оцінки ролі е-демократії у ціннісному аспекті, важливо звернути увагу на те, що для формування в Україні соціально-відповідальної моделі взаємодії політичної та медіа-систем, яка відповідає потребам та політичній культурі українського суспільства, необхідно, серед інших заходів, сприяти прискореному розвитку національної складової мережі Інтернету. Ця позиція у цілому відображає ті оптимістичні прогнози щодо впливу Всесвітньої мережі на демократизацію суспільства, які були домінуючими у науковому дискурсі на рубежі ХХ-ХХІ століть.

З точки зору інформаційно-технологічного детермінізму, цей етап може бути охарактеризований як час, коли з'являються передумови для формування нових форм суспільної комунікації. У 90-х роках ХХ століття в Україні розпочинається впровадження комп'ютерів, об'єднаних у локальні мережі, розвиток наукомістких галузей і перш за все підключення до світової інформаційної мережі Інтернет. Перші користувачі мережі Інтернет з'явилися на території України ще за радянських часів. У 1990 році було створено перші три вузли доступу до мережі та розпочато підтримку української частини доменного простору мережі Інтернет – домену ua. Спочатку він підтримувався неформально, але після проголошення незалежності домен ua. став офіційно функціонувати в Україні. Характерно, що це відбулось рівно через рік після проведення загальноукраїнського референдуму щодо створення власної держави – 1 грудня 1992 року. З цього часу і почався відлік історії українського сегменту мережі Інтернет. У грудні 1999 року був створений перший виробник українських сайтів – Студія Айкен. А у 2000 році було зареєстровано Інтернет Асоціацію України. У 2004 році кількість хостів у домені ua. вже перевищила 90 тисяч, а кількість веб-сайтів – 30 тисяч¹. Отже, вести мову про повноцінне утворення інформаційно-технологічної бази мережевого суспільства, а відтак і електронної демократії, на цьому етапі ще зарано. Проте слід вважати, що у той час ентузіастами-комп'ютерщиками були посіяні перші зерна, з яких в Україні зростатиме мережеве суспільство.

Контент-аналіз показує, що саме на цьому етапі вже було започатковане і формування нормативно-правової бази функціонування Інтернету. Тоді ж у правовому полі вперше була позначена і така базова для електронної демократії функція Інтернету як інформування громадськості про діяльність влади. на процеси, що відбуваються у державі².

Вдосконалення інструментальної структури е-урядування було передбачено у заходах щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд», яка повинна була забезпечувати інформаційну взаємодію органів виконавчої влади між собою, з громадянами та юридичними особами на основі сучасних інформаційних технологій. Таким чином було створене правове підґрунтя для ознайомлення громадян не тільки із загальною інформацією, але і з планами органів влади, що відкрило вікно можливостей для потенційного застосування партисипаторних інструментів е-демократії.

Але не поява перших комп'ютерних мереж і не закладання правових основ функціонування інструментів е-урядування визначили сутність суспільно-політичних перетворень цього етапу. Розвиток означеного вище базового аксіологічного протиріччя між ідеалами свободи та авторитаристською практикою призвів до того, що після кількох років сплеску політичної активності з середини 1990-х років суспільство увійшло до полоси нового відчуження людей від влади. Особливість цього відчуження полягала у тому, що воно виникло у суспільстві,

¹ Хорошенко, І. І. (2005). Історія розвитку Інтернет-послуг в Україні. *Вісник Буковинської державної фінансової академії*, 3, 21-35.

² *Постанова про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади, 2002* (Кабінету Міністрів України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3-2002-%EF&test=4/UMfPEGznhhjNb.Zimvoth3HI44ss80msh8Ie6#Find>> (2022, травень, 24).

яке у своєму русі від тоталітаризму збагатилось деякими ознаками демократії, такими, як альтернативні вибори, політичний та ідеологічний плюралізм, відносна свобода слова і мас-медіа. Проте ці елементи демократії, як констатував В. Шкляр, стали засобами та інструментами недемократичного розподілу влади¹. Спроби придушення опозиційних засобів масової інформації та ізоляції політичної опозиції, шляхом замовчування її позиції національними ЗМІ призвели до загострення суспільних конфліктів. Коло спотвореної інформації призвело до прийняття неадекватних управлінських рішень політичною системою і, в кінцевому рахунку, до кризи режиму. Ця криза проявилася наприкінці 2004 року під час виборів Президента України. Саме тоді притаманні ліберальному типу прагнення до свободи та вірність демократичній процедурі зіткнулися з авторитарною зневагою до особистості, масовими порушеннями виборчого законодавства та потуранням політичною волею виборців. Це викликало вибух народного обурення, який переріс у справжню ціннісну революцію. У такій спосіб була реалізована головна інституціональна функція ліберальної демократії – легітимізація влади. Це була перемога цінностей свободи, яка визначила подальший напрямок соціально-політичного розвитку України. На історичній розвилці вона вивіла нашу державу на шлях демократичного розвитку та запобігла її сповзанню до прірви авторитаризму, у яку згодом занурились сусідні Білорусь та Росія. Саме завдяки цьому потужний потенціал сучасних ІКТ став використовуватись в Україні для становлення електронної демократії, а не цифрового деспотизму.

Зміст аксіологічної трансформації другого етапу полягав у тому, що на зміцнілому фундаменті ліберальних цінностей в українському суспільстві активізувалися характерні для партисипаторного типу демократії процеси громадської участі у формуванні інтегрального ціннісного образу суспільного блага та у виборі шляхів руху до нього.

В українському політичному та академічному дискурсі того часу цей образ суспільного блага асоціювався з поняттям національної ідеї, в центрі якої – права і свободи людини, забезпечені державою. Очевидно, що консолідуючі демократичні та культурні чинники постали серед пріоритетів у суспільній свідомості. Ліберальні здобутки попереднього етапу сприяли також виробленню розуміння, що за умов демократії за державою має залишатися лише координуюча функція, а безпосередніми суб'єктами політичної партисипації та комунікації мають стати інститути громадянського суспільства. Саме тому залучення громадян до вирішення нагального завдання внутрішньої політики України – досягнення суспільної злагоди – постало як головна мета суспільного розвитку, що визначає партисипаторну спрямованість демократизації цього етапу.

Ліберальні трансформації, характерні для цього етапу, у повній відповідності до визначених вище загальносвітових тенденцій призвели до того, що медіа-система набула в Україні поліцентричного олігархічного характеру. З особливою наочністю це проявилось у телевізійному просторі як найбільш впливовому засобі впливу на громадську думку. Так, загальноукраїнський телеканал «Інтер» став головним активом холдингу Дмитра Фірташа та Сергія Львовичкіна. Крім цього, ця група увібрала низку інших телеканалів: НТН, «Мега», К1, К2, «Ентер Фільм». Холдинг Віктора Пінчука включив до свого складу телеканали: СТБ, ICTV, «Новий канал», музикальні канали М1 та М2. А медіа-холдинг олігархів Ігоря Коломойського та Геннадія Боголюбова охопив вісім телеканалів, найціннішим з яких став загальноукраїнський канал «1+1». Крім того, до «1+1 Media» увійшли телеканали: «2+2», ТЕТ, «ПлюсПлюс», «1+1 International», телеканал інформаційного агентства УНІАН та Ukraine Today – телеканал, який здійснює трансляцію на інші країни. Холдинг «Медіа група Україна» мільярдера Ріната Ахметова об'єднав телеканали, сайти та друковані ЗМІ. Його особливістю став акцент на регіональні ЗМІ, які транслюються або виходять в індустриальних містах України, де розташовані підприємства СКМ Р. Ахметова. Зокрема, в «Медіа групу Україна» входить загальнонаціональний телеканал «Україна», кабельні телеканали «НЛО ТВ» та «Індіго», спортивні телеканали «Футбол 1» та «Футбол 2». Окрім них до групи входить підрозділи регіональних телеканалів: «Телеканал 24» (Дніпропетровськ), «Донбас» (Донецьк), та «Сігма» (Маріуполь)². Але поступово серед інформаційних «дерев», які були зрощені олігархами, стають все більш помітними нові паростки громадянської комунікації, котрі забезпечили інформаційно-технологічне підґрунтя для партисипаторних претворень цього етапу.

¹ Шкляр, В. І. (1995). *Світ інформації: особистість, суспільство, держава. (Медитації і маргіналізація)*. Київ: Слов'янський діалог.

² Король, Д., Віннічук, Ю., Косенко, Д. (2015). Інформація – зброя: кому належать українські ЗМІ. *Insider* <http://www.theinsider.ua/infographics/2014/2015_smi/vlasnyky.html> (2022, червень, 15).

Ці брехливі технологічні зрушення дають підстави визначити цей етап розвитку електронної демократії в Україні як перехід від телевізійної демократії до Інтернет-демократії.

Означені зміни відкрили нові перспективи для суспільного розвитку. Вони отримали відображення у прийнятому 9 січня 2007 року Законі України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». Цей закон став ключовим компонентом нормативно-правової складової процесу еволюції е-демократії в нашій країні.

Саме у цей час проявилася головна інституціональна функція партисипаторного типу електронної демократії – мобілізаційна, що наочно продемонстрував події кінця 2013-14 років. З метою поширення правдивої інформації про Україну в онлайн-мережах викладалися численні фото та відеоматеріали, звернення відомих людей України, трансляції з Майдану в режимі онлайн, додавались «пости» безпосередніх учасників подій, створювалися хронологічні фото та відеопідборки з коментарями (спогадами очевидців), що давало змогу краще пояснити ту чи іншу подію. Можна відзначити, що під час Євромайдану онлайн-мережі не тільки продемонстрували поступове зростання активності їх учасників, але й забезпечили трансформацію онлайн активності користувачів до співучасті в оффлайн діяльності. Внаслідок цього ставлення українців до соціальних медіа змінилося, їх почали використовувати як інструмент для залучення прибічників та координації різноманітних акцій. Загалом, різноманітні джерела констатували впливову роль соціальних медіа в організації та координації акцій громадянської непокорі в Україні.

Таким чином, революція Гідності зафіксувала перехід українського суспільства до характерної для розвинутих країн фази мережевого суспільства, у якому електронна демократія виступає як дієвий спосіб політичної партисипації.

Наступний етап еволюції електронної демократії, який стартував від перемоги революції Гідності та продовжується й у теперішній час, здається, переходить у якісно нову фазу у процесі звитяжної справедливої війни українського народу проти російської агресії. Завдяки характерній для партисипаторного типу демократії жертовній громадянській участі активістів та підтримці з боку більшості населення були відновлені демократичні ціннісні сподівання українців щодо європейського майбутнього країни як ідеалу суспільного блага. Водночас рушійним мотивом суспільної взаємодії стало прагнення громадян України до справедливості. Означена ціннісна дифузія ознаменувала собою початок переходу до становлення в Україні деліберативного типу демократії. Оскільки цей процес відбувається в умовах динамічного формування мережевого суспільства, то виявляється особливо важливою саме роль електронної демократії у забезпеченні руху до головної мети – формування публічної сфери. На цьому етапі її домінантними функціями постають політична комунікація та структуризація суспільства.

Важливо звернути увагу, що стежать за новинами у соцмережах понад 92% респондентів від 18 до 39 років і понад 64% споживачів від 40 до 69 років¹. Таким чином, можна стверджувати, що для найбільш активної частини населення України публічна сфера являє собою мережеве суспільство. Ця тенденція знайшла яскраве відображення у результатах президентських і парламентських виборів в Україні 2019 року.

Метою подальшого розвитку е-демократії в країні стало формування політичних, організаційних, технологічних та ідеологічних умов щодо широкого долучення громадян до комунікації, співпраці з органами державної влади, контролю за ними, участі у виробленні політики, розвитку самоорганізації та самоврядування, а також рівнем довіри до суб'єктів владних повноважень; узгодження стандартів державної політики зазначеної сфери з міжнародними, зокрема європейськими стандартами. Отже, комунікація постає як пріоритетна характеристика електронної демократії.

При цьому, у повній відповідності до сучасної світової теорії і практики електронної демократії, під її інструментами розуміються засоби для забезпечення формування та реалізації державної політики, розвитку самоврядування шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій в демократичних процесах.

Значну увагу заслугоує Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки, контент-аналіз якої показує, що у цьому документі поєднуються ціннісні та інструменталістські підходи, які створюють нормативно-правову базу

¹ Опори (2022). *Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування.*

<https://oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozhyvannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori> (2022, червень, 30).

розвитку електронної демократії в Україні у напрямку деліберативного типу, характерного для сучасного мережевого суспільства.

Після початку повномасштабного російського вторгнення онлайн-мережі стали не тільки основним джерелом постачання інформації, про що зазначалось вище, вони також ефективно проявили притаманний деліберативному типу е-демократії інституціональний потенціал як засіб структурізації українського суспільства. Абсолютна більшість українців об'єдналася довкола прагнення до перемоги у справедливій війні. Якісно нових ознак набула і комунікація між органами влади та громадянами. Це продемонстрував, зокрема, такий дієвий інструмент е-демократії, яким став онлайн-канал «Молнія», де офіційні повідомлення Президента України, Генерального штабу, голів обласних військових адміністрацій, радника голови офісу Президента України та британської розвідки поєднуються з інформацією, яку надсилають українські громадяни з місця подій у режимі реального часу. У липні 2022 року цей канал налічував вже більше 4 мільйонів підписників у месенджері Viber.

В результаті реалізації функцій політичної комунікації та соціальної структуризації завдяки ефективному задіянню інструментів е-демократії формування публічної сфери в Україні наблизилось до визначеної мети – консолідації українського суспільства як політичної нації.

References:

1. European Committee on Democracy and Governance (2020). *E-Democracy Handbook* <<https://rm.coe.int/11th-cddg-session-10-11-september-2020-e-democracy-handbook/16809f5a72>> (2020, April, 19).
2. Hester, A., Reynbold, L. E. (1991). *Freedom: The mass media in Eastern and Central Europe*. Georgia: The University of Georgia, 17-23.
3. Kostyrev, A. G. (2003). Rol zasobiv masovoyi informatsiyi v protsesi demokratychnoho rozvytku suspilstva [The role of mass media in the process of democratic development of society]: *dysertatsiya na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata politychnykh nauk* [dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of political sciences]. Kyiv: Taras Shevchenko Kyiv National University. [in Ukrainian].
4. Khoroshenyuk, I. I. (2005). Istoriya rozvytku Internet-posluzh v Ukrayini [The history of the development of Internet services in Ukraine]. *Visnyk Bukovynskoyi derzhavnoyi finansovoyi akademiyi* [Bulletin of the Bukovyna State Financial Academy], 3, 21-35. [in Ukrainian].
5. *Postanova pro porядok oprylyudnennya u merezhi Internet informatsiyi pro diyalnist orhaniv vykonavchoyi vlady, 2002* (Kabinetu Ministriv Ukrayiny) [Resolution on the procedure for publicizing information on the activities of executive authorities on the Internet, 2002 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiyyny veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3-2002-%EF&test=4/UMfPEGznhhjNb.Zimvoth3HI44ss80msh8Ie6#Find>> (2022, May, 24). [in Ukrainian].
6. Shklyar, V. I. (1995). *Svit informatsiyi: osobystist, suspilstvo, derzhava (Medytatsiyi i marhinalizatsiya)* [The world of information: personality, society, state. (Meditations and marginalization)]. Kyiv: Slavic Dialog. [in Ukrainian].
7. Korol, D., Vinnichuk, Yu., Kosenko, D. (2015). Informatsiya – zbroya: komu nalezhat ukrayinski ZMI [Information is a weapon: who owns the Ukrainian mass media]. *Insider* <http://www.theinsider.ua/infographics/2014/2015_smi/vlasnyky.html> (2022, June, 15). [in Ukrainian].
8. Opori (2022) [Supports (2022)]. *Mediaspozhyvannya ukrayintsiv v umovakh povnomashtabnoyi viyny. Opytuvannya* [Media consumption of Ukrainians in conditions of full-scale war. Poll] <https://oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozhyvannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomashtabnoyi-viini-opituvannia-opori> (2022, June, 30). [in Ukrainian].